

УДК 911.3:314(447)

Леся Заставецька

ОСНОВНІ РИСИ ТРАНСФОРМАЦІЇ РАЙОННИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті висвітлено проблему сучасного функціонування та трансформації районних систем розселення в Україні. Проаналізовано відмінності таких систем у структурі та територіальній організації у різних регіонах, охарактеризовано трансформаційні процеси, які відбуваються в районних системах розселення впродовж останніх років: стрімке зниження людності поселень, зменшення кількості населених пунктів, зміна їх функцій. З метою подальшої оптимізації функціонування районних систем розселення необхідне докладне їх суспільно-географічне дослідження.

Ключові слова: населення, поселення, система розселення, район, географічне положення, трансформація систем розселення.

Леся Заставецькая. ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ТРАНСФОРМАЦИИ РАЙОННЫХ СИСТЕМ РАССЕЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ. В статье освещена проблема современного функционирования и трансформации районных систем расселения в Украине. Проанализированы отличия таких систем в структуре и территориальной организации в разных регионах, охарактеризованы трансформационные процессы, которые происходят в районных системах расселения на протяжении последних лет: стремительное снижение населения поселений, уменьшение количества населенных пунктов, изменение их функций. С целью дальнейшей оптимизации функционирования районных систем расселения необходимо подробное их общественно-географическое исследование.

Ключевые слова: население, поселения, система расселения, район, географическое положение, трансформация систем расселения.

Lesia Zastavetska. THE MAIN FEATURES OF THE TRANSFORMATION OF REGIONAL SETTLEMENT SYSTEMS IN TODAY'S. The article deals with the problem of modern operation and transformation of regional settlement systems in Ukraine. The differences in the structure of these systems and territorial organization in different regions, characterized transformation processes taking place in the regional settlement system in recent years: the rapid decline in population settlements, reducing the number of settlements, change their functions. In order to further optimize the functioning of regional settlement systems required quality of their social and geographical research.

Keywords: population, settlement, settlement system, area, geographic location, settlement systems transformation.

Актуальність теми. Вивчення районних систем зокрема та систем розселення всіх таксономічних рівнів загалом дозволить в майбутньому оптимізувати поселенську мережу з метою ефективного управління, створення всіх необхідних умов для життя населення, забезпечить ефективний соціально-економічний розвиток як окремих поселень, так і окремих регіонів.

Стан вивчення проблеми. Всі низові системи розселення і окремі населені пункти адміністративного району утворюють районну систему розселення. Ця система формується, передусім, за допомогою адміністративних, організаційно-господарських, виробничих і соціальних зв'язків, які тісно ув'язують всі населені пункти навколо районного центру. Економічною основою такої системи є господарський комплекс району, територіальна організація якого значною мірою обумовлює територіальну організацію розселення. Залежно від типу освоєння території і основного виробничого процесу, що склався у районі, формується система розселення із різною кількістю і щільністю поселень, їх людністю і функціональними типами, поєднанням поселень у первинні системи розселення. Це у своїх наукових дослідженнях доводять І.Гудзеляк (1997, 2008), Б.Заставецький (1987), Ю.Пітюренко (1983), А.Доценко (1998, 2010) та ін.

Мета дослідження. Визначити особливості формування і функціонування районних систем розселення в Україні, охарактеризувати внутрішню структуру таких систем, зв'язки між поселеннями та системами розселення, які входять до складу

районних систем.

Виклад матеріалу. Районні системи розселення відрізняються передусім за площею території, вона змінюється від 0,7 тис. км² (в Чернівецькій області) до 1,9 тис. км² у АР Крим. Як показують дослідження, найменші райони зосереджені у лісостеповій зоні (Тернопільська, Вінницька, Черкаська області), а найбільші – у степовій зоні та у індустріальних областях (табл.1).

За людністю найбільшими є райони у індустріальних областях (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Харківська) та у Львівській та АР Крим (понад 100 тис. осіб), вона досягається великою кількістю поселень, як міських, так і сільських. Людність більшості районів 17 областей є меншою від пересічноукраїнського показника (92,9 тис. осіб). Найбільші відхилення від цього показника у бік зменшення мають райони Чернігівської, Кіровоградської, Полтавської, Херсонської, Житомирської, Вінницької областей.

Залежність між площею районів і їх людністю ілюструє показник рангової кореляції, він становить 0,47, що свідчить про невисоку залежність між цими показниками.

Районні системи мають і неоднакову кількість населених пунктів, про що свідчать показники їх середньої кількості (табл. 1). За середньою кількістю міських поселень у одному районі різко виділяється Донецька область, яка є найурбанізованішою, досить високі показники у Луганській області та АР Крим, у всіх інших – близькі за значенням. За кількістю сільських поселень виділяються райони в областях лісостепової зони, а найменша їх кількість у районах степової зони (табл. 1).

Як показують дослідження, районні системи відрізняють за основним видом господарської діяльності: а) ті, основою розвитку яких є індустріалізація території; б) ті, основою розвитку яких є агропромисловий розвиток. Для першого типу характерна негуста мережа великих сіл і декількох містечок, для другого типу – 1-2 містечка і густа мережа сіл (переважно невеликих і середніх). До першого типу відно-

сяться, крім районних систем у промислових регіонах, і системи, розміщені навколо обласних центрів. Такі системи об'єднуються переважно адміністративними і організаційно-господарськими зв'язками, а інші види розселенських зв'язків (трудові, соціально-побутові та ін.) спрямовані в них до обласного центру.

Таблиця 1

Параметри районних систем розселення України, станом на 1.01.2012 р. *

Обласні регіони	Середня площа адміністративного району, тис. км ²	Середня людність району, осіб	Відхилення від середньо українського показника		Середня кількість сільських поселень	Середня кількість міських поселень
			площі	людності		
АР Крим	1,9	140269	0,7	47289	68,3	5,1
Вінницька	1,0	60419	-0,2	-32561	54,3	1,7
Волинська	1,3	65037	0,1	-27943	65,9	2,1
Дніпропетровська	1,5	150548	0,3	57568	65,4	3,0
Донецька	1,5	243761	0,3	150781	62,1	10,2
Житомирська	1,3	55258	0,1	-37722	70,4	2,3
Закарпатська	1,0	96354	-0,2	3374	44,5	2,3
Запорізька	1,4	89345	0,2	-3635	45,9	1,9
Івано-Франківська	1,0	98656	-0,2	5676	54,6	2,8
Київська	1,1	68920	-0,1	-24060	45,1	2,2
Кіровоградська	1,2	47585	0	-45395	48,1	1,9
Луганська	1,5	125759	0,3	32779	43,7	8,1
Львівська	1,1	126952	-0,1	33972	92,5	3,9
Миколаївська	1,3	61874	0,1	-31106	47,2	1,4
Одеська	1,3	91819	0,1	-1161	43,7	2,0
Полтавська	1,1	58902	-0,1	-34078	73,0	1,4
Рівненська	1,3	72252	0,1	-20728	62,6	1,7
Сумська	1,3	63764	0,1	-29216	82,8	1,9
Тернопільська	0,8	63466	-0,4	-29514	60,2	2,1
Харківська	1,2	101188	0	8208	62,3	2,9
Херсонська	1,6	60074	0,4	-32906	36,4	2,2
Хмельницька	1,0	65919	-0,2	-27061	70,8	1,9
Черкаська	1,0	63706	-0,2	-29274	41,2	1,6
Чернівецька	0,7	82289	-0,5	-10691	36,2	1,7
Чернігівська	1,4	49265	0,2	-43715	67,7	2,0

*розраховано за даними Державного комітету статистики України

Районні системи розселення функціонують у неоднакових соціально-економічних умовах. Із досліджень М. Барановського, що вивчав рівень розвитку районів України, робимо висновок, що майже всі вони, крім тих, які сформувалися навколо великих міст, знаходяться у стані соціально-економічної депресії. За оцінками цього вченого, у групі районів з найвищими показниками соціально-економічного розвитку окремі райони Київської (Кієво-Святошинський, Миронівський, Бориспільський, Володарський, Обухівський), Одеської (Овідіопольський, Комінтернівський), Донецької (Першотравневий, Старобешівський, Волноваський), Луганської (Краснодонський, Лутугінський, Перевальський), Львівської (Пустомитівський, Долинський), Харківської (Балаклійський, Красноградський) областей та ін. До цієї групи увійшли також райони, центрами яких є обласні міста (Харківський, Вінницький, Дніпропетровський, Ужгородський, Кіровоградський та ін.) [3, с. 205].

Серед районів з найнижчими показниками соціально-економічного розвитку – Чорнухінський і Оржицький Полтавської області, Савранський, Красноокнянський, Ананівський і Фрунзенський Одеської області, Близнюківський Харківської області, Верхньорогачинський і Великопільський Херсонської області.

Отже, у одних і тих же областях можуть бути і розвинені і депресивні райони. Це значною мірою залежить від географічного положення району в обласній системі розселення, від соціально-економічної бази його центру, від рівня освоєності території.

До групи розвинених і відносно розвинених, як правило відносяться ті райони, в яких розвинені сільське господарство, промисловість або рекреація. Кризові соціально-економічні процеси зумовили, як і у всіх інших районах спад виробництва, але в них позитивні економічні зрушення вже себе певним чином проявили (передусім розвиток малого бізнесу, що сприяло певним чином стабілізації людності по-

селень таких районів. Серед відсталих районів переважна більшість – аграрні райони, що відзначаються збідненням демографічного потенціалу через негативні демографічні процеси (старіння населення, міграції, природне скорочення людності), а внаслідок цього – й зменшення людності поселень, передусім сільських.

Вивчення системи розселення регіону, де всі районні системи є аграрними (Тернопільська область) свідчить про постійне зменшення населення у всіх районах загалом, селах і містечках, зокрема. Це є ознакою демографічної депресивності районних систем.

Як зазначає М.Барановський (2010), аграрні райони становлять 59% від всіх адміністративних районів України, а серед них частка відсталих – 61%, а в окремих областях – понад 80% (Чернігівська, Житомирська).

Окрім визначального виробничого процесу, що визначає особливості мережі поселень і розселенські зв'язки, важливу роль у цьому має географічне положення району. Це добре видно на прикладі районів Київської області. Ті з них, що прилягають до Києва (Києво-Святошинський, Бориспільський тощо), відносяться до найрозвиненіших, а ті, що знаходяться на «периферії» області – Поліський, Іван-

ківський, Тетіївський – до відсталих.

Трансформація систем розселення у такому регіоні полягає у зменшенні людності поселень, послабленні системоутворювальної дії районного центра (через зменшення соціально-економічного потенціалу), послабленні горизонтальних зв'язків між поселеннями району.

Чисельність населення районних систем розселення постійно змінюється. В останні десятиліття зміни відбуваються в більшості районних систем в бік зменшення кількості населення. Тільки в період із 1989 р. до 2013 р. – відбулося різке зменшення кількості населення у більшості районних систем (на 30%). Така ситуація – результат зниження показників природного приросту населення і, передусім, народжуваності. Як бачимо з таблиці 2, особливо зменшилась кількість населення за останнє десятиліття в Бережанському, Борщівському, Гусятинському, Кременецькому, Монастирському, Підгаєцькому, Тербовлянському і Чортківському районах (приблизно на 4-5 тис. осіб). Це пов'язано з низьким рівнем народжуваності в цих районах, високою смертністю, високою міграційною активністю (відтік молоді у міста та за кордон), низьким соціально-економічним розвитком цих районів.

Таблиця 2

Чисельність населення районних систем розселення Тернопільської області, тис. осіб*

Райони	Роки**				
	1959	1979	1989	2001	2013
Бережанський***	85,8	77,8	71,6	45,2	41,7
Борщівський	80,8	83,7	79,2	75,3	68,8
Бучацький	63,5	68,8	66,3	67,3	64,0
Гусятинський	78,1	73,9	71,6	66,7	62,1
Заліщицький	56,9	59,1	56,3	53,4	48,1
Збаразький	65,3	65,7	63,7	59,9	58,5
Зборівський	66,6	57,1	50,9	46,9	43,2
Козівський	50,0	47,3	43,7	41,3	38,9
Кременецький	74,9	77,2	76,9	75,1	69,3
Ланівецький	41,8	38,4	36,0	32,5	30,1
Монастирський	43,7	40,6	37,6	34,6	29,7
Підволочиський	60,1	55,1	50,8	46,0	43,3
Підгаєцький	-	-	-	23,2	19,4
Тербовлянський	88,2	85,2	78,0	71,2	67,2
Тернопільський	101,7	205,7	264,5	283,5	282,6
Чортківський	82,9	85,2	82,6	81,4	75,8
Шумський	45,3	42,9	39,2	35,8	34,0
Всього	1085,6	1163,7	1168,9	1139,3	1076,2

*розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

**станом на 1.01 зазначених років

***до 1989 року Бережанський район подається разом з Підгаєцьким

Дослідження процесів відтворення населення Тернопільської обласної системи розселення показали, що на сьогоднішній день показник природного приросту населення становить $-4,4\%$. Найвищі його показники характерні для м. Тернополя – центра обласної системи розселення ($+3,9\%$).

Найнижчий показник природного приросту мають здебільшого районні системи, які розміщені на значній відстані від центру обласної системи розселення (Бережанська, Борщівська, Лановецька, Мо-

настирська, Підгаєцька та ін.). Для них характерні також найвищі показники механічного відтоку населення у міста і за межі області. Процес “старіння” населення в цих системах значною мірою перешкоджає зростанню народжуваності. І якщо ще до 1989 р. у деяких районних системах (Гусятинська, Чортківська, Заліщицька, Борщівська) природний приріст був додатним, то тепер вже у всіх районних системах області відбувається природне скорочення населення.

Особливо високими темпами зменшується кількість населення тих районних систем, які характеризуються високими показниками механічного відтоку населення.

Середня людність сільських поселень Тернопільської обласної системи розселення значно вища, ніж в Україні (631 особа проти 540 осіб). Найвищими показниками середньої людності сільських поселень характеризуються районні системи центральної і південної частин області (Чортківська, Бучацька, Заліщицька та ін.), а найнижчими – західної (Зборівська, Бережанська) і північної (Шумська) частин, що зумовлено значною мірою історико-географічними умовами.

Слід відзначити, що показники середньої людності сільських поселень Тернопільської обласної системи розселення постійно змінюються. Порівняно з 1989 р. вони знизились на 116 осіб, що значною мірою пояснюється природним скороченням сільського населення, а також міграціями людей за межі області переважно за кордон.

Районні системи відрізняються своєю внутрішньою організацією, вони можуть бути простими і складними. Проста районна система формується тоді, коли у її складі є тільки первинні системи і окремі поселення. А складна система має у своєму складі, окрім них, ще й кушові системи. Останні формуються у районі навколо великих сіл чи містечок, які володіють міжпоселенними функціями. Позаяк у багатьох районних системах в сучасних умовах послабився соціально-економічний потенціал поселень через закриття промислових підприємств та ліквідацію багатьох соціальних об'єктів, то й відбувся розпад багатьох кушових систем розселення. Цей процес перетворення районних систем із складних у прості найбільше характерний для аграрних регіонів, в яких і так незначний соціально-економічний потенціал великих сіл і малих містечок зазнав зменшення і вони на фоні сільської місцевості не стали нічим виділятися.

Кушові системи розселення охоплюють декілька первинних систем та окремих сіл, що об'єднуються навколо центра, у якому зосереджені об'єкти виробничої і соціальної сфери міжпоселенського значення (підприємства з виробництва будматеріалів та продукції харчової промисловості, спеціалізовані торговельні заклади, ринки, лікарні, школи та спеціалізовані навчальні заклади та ін.).

Їх ядрами можуть бути великі села і містечка, які мають більший соціально-економічний потенціал, ніж навколишні поселення. Саме цим вони формують зв'язки з навколишньою територією. Ці зв'язки вже не є постійними, а скоріше – періодичними та епізодичними, серед них переважають зв'язки з обслуговування населення, поширені також трудові, виробничі, але вони за останні роки значно послабшали і звузились.

Кушові системи є внутрішньорайонними, окремі дослідники відносять їх до первинних (А. Доценко) чи місцевих (В. Джаман). Вони, як і первинні системи, відносяться до локальних, головною ознакою яких є можливість щоденного спілкування й обміну інформацією [4, с.222].

Первинні і кушові системи є складовими частинами систем розселення вищого таксономічного рангу – районних.

В останні роки стався зворотній процес створення окремих селищ міського типу, що раніше виконували роль кушових центрів (а попередньо (у 50-70-ті роки ХХ ст.) районних центрів) у сільські населені пункти. Багато сільських поселень, що мали функції кушових центрів через розміщення в них об'єктів соціальної чи виробничої сфери міжселенного значення (лікарні, заготівельні організації, підприємства з переробки аграрної сировини чи виробництва будматеріалів тощо), втратили їх у кризовий період. Все це призвело до спрощення територіальної організації районних систем, розселенські зв'язки у них залишились переважно вертикальними по лінії районний центр – населений пункт. Про це свідчать дані дослідників районних систем розселення Тернопільської області (Б.Заставецький, 1987; Л.Заставецька, 2008). Якщо у кінці 80-их років ХХ ст. у 15 (із 16) районних систем Тернопільської області були кушові системи, то у 2012 р. це було характерно для 9 систем. Причиною такого явища стало, передусім, послаблення соціально-економічної бази міських поселень, які не виконують роль районних центрів за рахунок скорочення промислових підприємств, лікарень, окремих закладів соціальної сфери. Функції кушових центрів у багатьох випадках виконують райцентри, які у свою чергу, поступово перетворюються у ділові центри для навколишньої сільської території.

Висновки. Сучасні районні системи розселення в Україні значно відрізняються між собою за площею, людністю, кількістю населених пунктів, які входять до їх складу. Як показують дослідження, найменші райони зосереджені у лісостеповій зоні (Тернопільська, Вінницька, Черкаська області), а найбільші – у степовій зоні та у індустриальних областях. За людністю найбільшими є райони у індустриальних областях (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Харківська) та Львівська, АР Крим (понад 100 тис. осіб), вона досягається великою кількістю поселень, як міських, так і сільських. Людність більшості районів 17 областей є меншою від пересічноукраїнського показника (92,9 тис. осіб). Найбільші відхилення від цього показника у бік зменшення мають райони Чернігівської, Кіровоградської, Полтавської, Херсонської, Житомирської, Вінницької областей.

Найбільша кількість міських населених пунктів входить до складу районних систем високоурбанізованих регіонів, а велика кількість сільських поселень входить до складу районів в областях лісостепової зони, а найменша їх кількість у районах степової зони.

Районні системи відрізняються своєю внутрішньою організацією, вони можуть бути простими і складними. В останні роки спостерігається спрощення територіальної організації районних систем у агропромислових регіонах, розселенські зв'язки у них залишились переважно вертикальними по лінії районний центр – населений пункт.

Список використаних джерел:

1. *Administratyvno-terytorial'na orhanizatsiya Ukrainy: teoriya, metodolohiya, mekhanizmy stanovlennya [Tekst]: monohrafiya / Oleksandr Kuchabs'kyi ; L'viv. rehional'nyy in-t derzh. upr. Nats. akad. Derzh. upr. pry Prezyden-tovi Ukrainy. - L.: [LRIDU NADU], 2010.*
2. *Alaev E.B. Sotsyal'no-ekonomycheskaya geografiya. Ponyatyyno-termynologicheskyy slovar'. - M.: Mysl', 1983. - 350 s.*
3. *Baranovs'kyi M.O. Naukovi zasady suspil'no-geohrafichnoho vyvchennya sil's'kykh depresyvykh terytoriy Ukrainy: [monohrafiya] / M.O. Baranovs'kyi. - Nizhyn: PP Lysenko M.M., 2009. - 396 s.*
4. *Dzhaman V.O. Rehional'ni systemy rozselennya: demohrafichni aspekty / Vasyl' Oleksiyovych Dzhaman. - Chernivtsi: Ruta, 2003. - 392 s.*
5. *Dotsenko A.I. Administratyvno-terytorial'nyy ustriy i rozselennya v Ukraini /Anatolii Ivanovych Dotsenko. - K.: RVPS Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. - 76 s.*
6. *Dotsenko A.I. Terytorial'na orhanizatsiya rozselennya (teoriya ta praktyka). - K.: NAN Ukrainy, RVPS Ukrainy, K.: «Feniks», 2010. - 356 s.*
7. *Shabliy O.I. Osnovy zahal'noyi suspil'noyi geohrafiyi: [monohrafiya] / Oleh Ivanovych Shabliy. - L'viv: Vyd. tsentr LNU, 2009. - 444 s.*

Summary**Lesia Zastavetska. THE MAIN FEATURES OF THE TRANSFORMATION OF REGIONAL SETTLEMENT SYSTEMS IN TODAY'S.**

The article deals with the problem of modern operation and transformation of regional settlement systems in Ukraine. The differences in the structure of these systems and territorial organization in different regions, characterized transformation processes taking place in the regional settlement system in recent years: the rapid decline in population settlements, reducing the number of settlements, change their functions.

For main economic activity isolated district system, the basis of which is the industrialization of the area and those which are the foundation of agricultural development. For the first type is characterized by sparse network of several large villages and towns, for the second type - 1-2 dense network of towns and villages (especially small and medium). The first type includes, in addition to regional systems in industrial regions and systems placed around the regional centers

Regional settlement systems operating in varying socio-economic conditions. Almost all of them, except those formed around large cities are in a state of social and economic depression. The main features of the transformation of such systems in agricultural areas is to reduce the population of settlements and their social and economic potential weakening of horizontal connections enlisted population collapse grassroots and cluster systems. In order to further optimize the functioning of regional settlement systems required quality of their social and geographical research.

Keywords: population, settlement, settlement system, area, geographic location, settlement systems transformation.